

Proměny a stav reliéfu Klanění pastýřů a Příjezdu Tří králů v Novém lese u Kuksu

Jiří KAŠE; Jiří NOVOTNÝ; Zdeněk ŠTAFEN

ANOTACE: Příspěvek rekapituluje historii tzv. Braunova Betléma v Novém lese u Kuksu, konkrétně dějiny jeho obnov a oprav, a zevrubně charakterizuje rovněž jeho stávající hmotný stav. Na základě dosavadních zkušeností s restaurováním monumentu se v závěru pokouší shrnout hlavní zásady pro budoucí péči o něj i jeho bezprostřední okolí.

Úvodem

Betlém v Novém lese u Žirče je místem, kde skála vystupuje ze země na povrch a kde jí dal sochař tvar. Je místem, které připomíná a zpřítomňuje dávné mýty, které nezávisle na individuálním vědomí jsou v základech naší kultury. Je to místo, kde samostatně člověkem budovaný organismus vystupuje proti organičnosti přírodní¹ a které odjaktěžíva vzbuzuje nejen odborný zájem, ale i emoce.²

Projekt Fakulty restaurování Univerzity Pardubice v Litomyšli financovaný z programu NAKI podpořeného MK ČR³ byl dalším z výzkumů, které byly zaměřeny na problematiku uchovávání sochařských děl z kamene v exteriéru, ale byl také od samého začátku spojen s řešením konkrétní problematiky reliéfů „Betléma“, tj. Příjezdu Tří králů a Narození Páně (Klanění pastýřů) v Novém lese u Žirče. Projekt umožnil po roce 2011 sestavit kolektiv odborníků, ve kterém byly zastoupeny jak osobnosti, které se problematikou již desítky let zabývaly, tak i další specialisté z oblasti přírodních věd i restaurování uměleckých děl z kamene. Aktivita projektu navazovaly nejen na péči, která byla dílům věnována po roce 1908, ale i na vlny odborného zájmu po roce 1984.⁴

Kolektiv soustředěný okolo Fakulty restaurování Univerzity Pardubice v Litomyšli a odborné kapacity spřízněných osobností a organizací nám umožnily spíše než multidisciplinární postup, založený na aditivním přístupu, postup interdisciplinární, který má interaktivní charakter a který, jak doufáme, přinesl jak obecné, teoretické poznatky, tak i jejich kvalifikované restaurovátorské, tedy praktické aplikace na díle.

Ve výběru informací pro tento článek jsme se zaměřili na zachycení hlavních historických proměn, kterými areál i jeho vnímání prošly, na charakteristiku aktivit a zásahů, které ovlivnily současný stav a vnímání reliéfu, i na důležité poznatky, které se podařilo získat v průběhu prací na projektu a které považujeme za důležité pro budoucí péči o dílo. V závěru článku se chceme v kontextu s aktuálním poznáním hodnot, stavu díla a situace ve společnosti vyjádřit k možnostem využití nově získaných poznatků

1

pro řešení problematiky uchování děl a dlouhodobé péče i problematiky přístupu k dílům a jejich vnímání jako živých uměleckých děl.

■ Poznámky

1 Václav Vilém Štech, *Rozprava o reliéfu*, Praha 1958.

2 Základní literatura k reliéfům a sochařským dílům v Novém lese: Emanuel Poche, *Matyáš Bernard Braun*, Praha 1986, s. 152–162; Pavel Preiss, *Boje s dvouhlavou saní*, Praha 1981, s. 183–217; Ivo Kořán, *Braunové*, Praha 1999, s. 66–79; Jiří Kaše – Petr Kotlík, *Braunův betlém. Drama krajiny a umění v proměnách času*, Praha – Litomyšl 1999 (na s. 178–186 podrobný seznam literatury k tématu); Pavel Preiss, *František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách*, Praha – Litomyšl 2003, s. 325–383 (s odkazy na bohatou bibliografii).

3 Projekt NAKI č. 27 (DF11P010V027) *Dlouhodobá péče o sochařská díla a díla uměleckých řemesel z kamene v krajině* řešený v letech 2012–2015 pod vedením Jiřího Novotného, Josefa Haldy, Petry Lesniakové, Jiřího Kašeho, Petra Kotlíka a Zdeněka Štaffena. Hlavním výstupem projektu je certifikovaná metodika dostupná z: <https://dk.>

Obr. 1. Nový les u Žirče, Braunův „Betlém“, detail reliéfu s Klaněním Tří Králů po očištění. Jeho základní plocha je téměř kolmá na základní roviny obou hlavních reliéfů. V ose zobrazení nacházíme dvě částečně zatmělé praskliny. Vpravo dole je patrná vrstevnost kamene reliéfu. Foto: Gabriela Čápková, 2016.

upce.cz/handle/10195/61971, vyhledáno 20. 7. 2016.

4 Na řešení projektu se podíleli specialisté: K. Bayer (přírodovědec a technolog restaurování), M. Dvořák (specialista na 3D skenování), J. Halda (přírodovědec-biolog), M. Hucková (technologka zaměřená na péči o kulturní dědictví), J. Kaše (historik umění), P. Kotlík (přírodovědec a technolog restaurování), P. Lesniaková (technologka zaměřená na péči o díla z kamene), P. Rajman (restaurátor), Z. Štaffen (petrolog), I. Válek (diagnostik materiálů). Odborným garantem celého projektu a řešitelem tohoto dílčího úkolu byl J. Novotný (restaurátor). Na plnění dílčích úkolů se podíleli i další odborníci a instituce, např. z NPÚ, VUT Brno, VŠCHT, UTAM AV ČR. V rámci plnění studijních programů se prací zúčastnili studenti magisterského studia FR UPA L. Brotánek, J. Doležalová, J. Prokýšek.

Hrabě František Antonín Špork koupil v únoru roku 1717 za 2 900 zlatých od města Dvůr Králové les, který sousedil s panstvím Choustníkovu Hradiště, a dal mu jméno Nový les. Les byl situován v odlehlejší a tišší území trochu stranou od budovaných mondénních lázní a jejich rušného společenského života. Důvodem koupě byla zřejmě jeho poloha v krajině, dosažitelnost promyšleným systémem cest, klid i pískovcové skály, které se tu tyčily a které Šporka nepochybně inspirovaly.⁶ Šporkova vize, ve které se přirozeně v jeden celek propojují krajina, sochy i stavby, a posléze i její realizace nepochybně doplňovaly myšlenkovou koncepci celého panství i Kuksu. Původní ideu tohoto velkolepého, ale fragmentárně dochovaného areálu můžeme však dnes již jen tušit. Jeho začlenění do krajiny i témata jednotlivých děl a příběhy, které se k dílům váží, nám to i dnes po mnoha letech naznačují.⁷

Areál se vyvíjel a procházel mnoha proměnami. Vlastně nikdy nebyl úplný jak po věcné, tak po ideové stránce. Od doby svého vzniku do dnes mnohé stavby a díla zanikly nebo změnily své stanoviště; např. kaple Nalezení sv. Kříže ani Povýšení sv. Kříže se nedochovaly. Na jejich místě nacházíme dnes již jen terénní vlny. Zanikly i poustevny sv. Pavla a sv. Antonína, včetně vyhlídkového pavilonu a pisciny s vodotryskem. Polychromovaná socha sv. Antonína, kdysi umístěná při poustevně, je dnes ve sbírkách muzea v Jaroměři. Některá jiná díla, jako například jeskyně se sochou sv. Jeronýma, sice na místě zanikla, ale socha sv. Jeronýma na poušti byla převezena a dochovala se v zahradě Hospitalu Kuks. Podobně bylo převezeno nalezené torzo sochy Hagar na poušti. Do zahrady a posléze do interiéru špitálu byl také zásluhou M. Suchomela převezen i pes J. Garina. S největší pravděpodobně byl tak i zachráněn.⁸

Další sochy, jako například Velký a Malý křesťanský bojovník (Miles Christianus), které byly původně určeny do Nového lesa, nebyly do něj již ani převezeny. Tato skutečnost může již souviset s úpadkem zájmu o Nový les, ke kterému došlo po smrti hraběte Šporka v roce 1738.

V přírodním prostoru Nového lesa se dochovala, byť ve fragmentárním stavu, řada uměleckých sochařských děl, která k nám dodnes promlouvají. První na cestě od Kuksu k Novému lesu je polozapomenutý reliéf Stigmatizace sv. Františka. U areálu jsou to krom Příjezdu Tří králů a Klanění pastýřů další sochy: Jakubova studna, reliéf Vidění sv. Huberta, socha Máří Magdaleny, socha poustevníka Onufria, socha Jana Křtitele a jeskyně se sochou poustevníka Juana Garina a skála, na které býval obraz Útek sv. Rodiny z Egypta. V tomto výčtu bychom neměli zapomenout na kamenné sedátko s knihami, které dodnes vyzývá k zastavení a zamyšlení.

Sochařskou a architektonickou kompozici Betléma, jak dokládají archivní záznamy pořizené roku 1732 J. Seemannem, „*Specifikace sochařských prací, které sochař Braun roku 1731 dokončil v Novém lese u sv. Antonína*“, tvořilo 26 figur.⁹ Bylo to Narození Krista s velkým andělem, mimo to 9 menších andělů na nebi i s klenbou (z oblaků), v basreliéfu Ježíšek, Maria a Josef spolu se 7 pastýři, a rovněž na nebi v obláčné klenbě 4 menší andělé. Dále reliéf Příjezd Tří králů, který zobrazuje sloužící, koně a velbloudy, celé a poloviční figury. Jedná se celkem o 23 kusů.

Idea i symbolika takového zobrazení má svůj dobový kontext a návaznosti i kořeny; začíná v městě Betlémě, ve skutečné jeskyni, kde byly uctívány jako relikvie opravdové jesle. Během doby se vyobrazení a kult jeslí přes Řím rozšířily po celé Evropě. O rozšíření kultu se postarala i epizoda ze života sv. Františka, který dostal papežské povolení zřídit roku 1223 v lese u Greccia jesle, u nichž jako u oltáře byla sloužena o Svaté noci mše. Od 13. století se jesle stále víc stávaly centrem veřejné a privátní devoce. Soubory soch hlavních postav výjevu Narození Páně určených k adoraci a užívaných při „dramatizacích“ byly postupně rozšiřovány o další postavy. Velké vánoční jesle, tradice vánočních her se zpěvy a koledami překračují záhy chrámový prostor a stávají se lidovými.¹⁰

Celkovou představu o dnes již neúplném „vybavení Betléma“ sochami nám na základě důvěrné osobní znalosti a řady archivních pramenů pomohl vytvořit J. Kaše. Ve spolupráci s výtvarnicí J. Krotkou zpracovali v roce 1991 jeho grafickou rekonstrukci a vtělili ji do papírové skládačky Betlému.¹¹ Tuto představu nám v následujících letech ještě více přiblížil královědvorský betlémář L. Pryšinger, který ji mezi léty 1998–2004 převedl skvělým způsobem v měřítku 1 : 7 do lipového dřeva.¹²

Díky tomu můžeme tedy i dnes, v okamžiku inspirace, vyvolat z šera minulosti obraz barokní ztemnělé krajiny, ze které v mihotavém skrytém osvětlení vystupují před náš zrak nejen figury v popředí, ale i tušené postavy přijíždějících Tří králů. Za vznosným obláčným obloukem s Andělem Gloria z šera vystupuje i barokně teatrální výjev Narození Páně.¹³

Z celkové výtvarné kompozice díla, původně budované ve čtyřech promyšlených prostorových plánech, se dodnes zachovala pouze část, a to jak z hlediska celkové kompozice, tak z hlediska uchování tvaru. V prvním plánu předstunutý náznak architektury obláčné klenby chýše se téměř nedochoval. Mezi spadlými kvádry můžeme rozpoznat pouze několik jeho částí a místa, kde byla klenba ukotvena. Anděla Gloria a dvojici putti s obláčky, původně umístěné na tomto oblouku, můžeme dnes nalézt v zahradě Hospitalu Kuks. Ze souboru

předstunutých postav v druhém plánu se dneška dožily pouze některé. Tvary vysokých i nízkých reliéfů se dochovaly torzálně a polychromie, která umocňovala celkový účín výjevu, není dochována vůbec, přestože na dnes přemístěné soše Anděla Gloria byly nalezeny její průkazné fragmenty.

S proměnami Nového lesa souvisí také další změny, které se již přímo vztahují k současnému stavu děl a možnostem jejich uchování. Tyto změny měly různou povahu – majetkovou, ekonomickou, společenskou i přírodní. Rozhodující byl nepochybně zánik lázní po Šporkově smrti a postupná ztráta zájmu o areál a jeho výpověď. Svou roli ale sehrály i takové okolnosti, jako je těžba pískovce pro Josefovskou pevnost v letech 1781–1790 a (nejen) s nimi související změny režimu vody v celém areálu.¹⁴

■ Poznámky

5 Není-li konkrétně specifikováno odkazem, jsou informace strukturovány na základě dostupné literatury – viz pozn. 1.

6 Pavel Preiss dokládá, že na Šporka silně zapůsobila návštěva Adršpašsko-teplických skalních měst, a spekuluje, že to mohlo mít na koupi Nového lesa vliv. K tomu srov. Pavel Preiss, *Dvě úvahy o Braunových dílech pro Františka Antonína Šporka*. Inspirace přírodním tvarem v dílech M. B. Brauna, in: Milena Freimanová – Lenka Reinerová (eds.), *Matyáš Bernard Braun 1684–1738. Sborník vědecké konference pořádané Národní galerií v Praze ve dnech 26. a 27. listopadu 1984*, Praha 1988, s. 40.

7 K tomu srov. zvl. Preiss (pozn. 1), s. 325–383.

8 Návrh Miloše Suchomela za ŠÚPP v Praze byl podán v roce 1985. K přesunu došlo bezprostředně poté – viz Kaše – Kotlík (pozn. 1), s. 68.

9 Citováno podle Kaše – Kotlík (pozn. 1), s. 31.

10 Stručný, ale informačně podložený přehled vývoje betlémů podává např. Vladimír Vaclický, *Lidové betlémy v Čechách a na Moravě*, Praha 1987.

11 Skládačka vyšla v roce 1991 v nakladatelství Paseka v Litomyšli. Blíže k tématu původní výzdoby srov. Kaše – Kotlík (pozn. 1).

12 3D model betléma, vytvořený firmou Allcity podle modelu Brauna Betléma od Leoše Pryšingera, lze prohlédnout na webové adrese *Braun's nativity scene – 3D scan – 3D himation*, <https://vimeo.com/42621380>, vyhledáno 31. 7. 2016. Fotogalerie a bližší informace na webových stránkách *Spolku Braunův Betlém*, <http://www.braunvbetlem.cz/cs/model>, vyhledáno 31. 7. 2016.

13 K tématu sakrálního významu podobných uměleckých celků viz Klára Benešová, *Altare est et dicitur praesepe et sepulchrum domini*, in: *Sborník České křesťanské akademie*, Praha 1995; Lenka Karfíková – Alexander Matoušek (eds.), *Posvátný obraz a zobrazení posvátného: sborník z kolokvia pořádaného Českou křesťanskou akademií a Ústavem filozofie a religionistiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy 16. dubna 1994*, Praha 1995.

14 Lomařská a kamenická činnost a související vznik

2a

2b

Už tehdy tak došlo k postupnému zániku původních cest, alejí i průhledů do krajiny, tedy k tomu, že promyšleně komponovaná barokní krajina ztratila svoji tvář i významy, jejichž byla nositelem.

Přes tyto a další proměny jsou dnes stovky návštěvníků této národní kulturní památky důkazem toho, že námi pocítované hodnoty děl, byť dochovaných pouze částečně, jsou aktuální a stále živé.

II. Přehled péče o sochařská díla v Novém lese v minulosti a v posledním období¹⁵

První zmínky o péči a probuzení zájmu o sochařská díla v „Betlémě“, tentokrát chápaném již jako památka, nacházíme už po roce 1881. Péče o díla v areálu souvisí již s rozpoznáním památek jako hodnoty a nově pocítovaným vědomím, že jejich ochrana je obecním zájmem. Každá taková aktivita byla potvrzením a uznáním hodnoty díla a svědčí o úctě k němu a vůli uchovat je. Musíme však přijmout skutečnost,

že způsob a kvalita péče o tato díla v historii vždy odpovídaly dobovému vnímání hodnot, názorům na uchování památek v daném období, technologickým možnostem a individuálním schopnostem lidí, kteří o ně pečovali. Tato skutečnost nejenže ovlivnila naši činnost v současnosti, ale determinuje i péči budoucí.

S vědomím kontinuity a kauzality dějů a pro lepší pochopení proměn díla jsme pak přehled hlavních událostí a vývoje péče o skulptury v Novém lese od roku 1881, které probíhaly ve větších či menších vlnách s interludií, pomocně rozdělili do několika zčásti se překrývajících období.

1881 až 1884: počátky péče

Mezi léty 1881 a 1884 byly v žířečském lese skulptury napouštěny olejem a jejich povrch byl přebroušen. Po roce 1889, zřejmě z iniciativy Klubu turistů ze Dvora Králové, byla v souladu s dobovým přístupem věnována Kuksu a dílům v Novém lese zvláštní pozornost. Již v roce

Obr. 2. Nový les u Žirče, Braunův „Betlém“, reliéf s Viděním sv. Huberta, neočištěná část areálu, současný stav (2a) a stav v 60. letech po průběžné péči bratří Wagnerových (2b). Na současném snímku je patrná vrstvenost odloučeného bloku kamene reliéfu, rozdílné typy vegetace a rozdílná míra osídlení povrchu kamene. Současné foto: Gabriela Čapková, 2016. Historické foto: Milan Posselt, 1966, Fotobírká NPÚ, GnŘ, n. č. 99. 065.

1900 byla vyřčena a zaznamenána potřeba vymezit, oplotit a ochránit areál pro jeho historické hodnoty a jako doklad kulturní minulosti národa v českých zemích. O institucionálně zastřešené profesionální památkové ochraně tedy sice v tuto dobu nemůže být řeč, nicméně jde o období, kdy byla památková hodnota „Betléma“ jasně rozpoznána.

1906 až 1961: období péče prováděné sochaři

První část tohoto relativně klidného období péče začíná v letech 1906–1907, kdy Ladislav Kofránek, Jaroslav Křepčík, Hans Jaeger a Hugo Eger zpracovali z pověření vídeňské Centrální komise první doporučení úprav areálu a provedli ohleduplné očištění kamene a napuštění voskem rozpuštěným v benzínu. V roce 1920 pak zaznamenáváme první zmínku o tom, že povrchy soch překrývají vrstvy vegetace. Další poznámka z roku 1923 nás naopak informuje, že sochy jsou každoročně čištěny.

Tuto část období uzavírají zákroky v roce 1924, kdy bylo v souladu s dobovými požadavky na prezentaci povrchů soch upuštěno od úsilí o dosažení dokonalejší iluze reality vyobrazení prostřednictvím úprav povrchu polychromiemi, ale naopak byla „ve jménu pravdy doby“ požadována prezentace autentického kamenného materiálu díla. Čištění, snímání dochovaných zbytků polychromií i jiných pozdějších úprav povrchů „až na čistý kámen“ bylo prováděno pomocí louhu. Následně po očištění bylo provedeno ošetření povrchů fluátů, které mělo díla chránit na dlouhou dobu. Jak ale ukázal čas, byla vidina užití fluátu jako univerzálního prostředku pro uchování děl z kamene mylná

■ Poznámky

lomových stěn a cest pro odvážení materiálu způsobily mimo jiné stržení pramenů, vznik mokřin a změny cest transportu vody. Důsledkem byl například zánik kamenného vodojemu nad východním pramenem nebo aleje sedmi studánek. O dřívější vydatnosti pramenů svědčí historické zápisy, které tvrdí, že voda přiváděná z kašny v těsné blízkosti reliéfu Betléma stříkala 14 loktů vysoko. Není snad třeba dodávat, že tyto změny s největší pravděpodobností také znásobili působení neregulovatelných toků vody na díla v areálu.

¹⁵ Není-li specifikováno jinak, přebírají autoři informace v této části statě z: Kaše – Kotlík (pozn. 1), 131–165.

a mnohdy vedla i k jejich poškození.¹⁶ Docházelo k odprýskávání nepropustných tenkých vrstev, ke ztrátě reliéfů a tvarů, vzniku kontrastů mezi hladkými a otevřenými plochami kamene i vzniku novotvarů, které zvýrazňovaly přirozenou vrstevnatost kamenů. Stopy po užití fluátů a jejich zbytků v kameni dnes můžeme jen těžko nalézt, a tedy i exaktně prokázat. Pouze detailní analýzy by snad byly schopné rozpoznat v křemitém kameni nepatrné zbytky fluoru. Podobné je to s deponovanými solemi v kameni po louhování a s degradovanými zbytky pojiv povrchových úprav. Ty jsou dnes již zřejmě vymyté a opticky se neuplatňují. Pouze louhování přispělo k trvalému zvýraznění barvenosti kamene.

Další část tohoto období je poznamenána činností bratří Wagnerů. J. Wagner začal působit v prostoru Nového lesa v letech 1935–1936. Tehdy provedl odstranění opěrné zdi na boku Příjezdu Tří králů a očištění povrchů reliéfů a jejich mnohostranné postřiky vápennou vodou. Ve 30. letech si J. Wagner v areálu Nového lesa dokonce vybudoval srub a stal se oddaným kustos a pečovatелеm o díla v Novém lese. Poskytoval jim pravidelnou péči a ještě v roce 1939 mohl konstatovat, že reliéfy jsou ve výborném stavu.

V poválečném období se J. Wagner do Nového lesa vrátil spolu se svým bratrem Antonínem. Tehdy zaznamenáváme již první zmínky o nebezpečných trhlinách v kameni reliéfů. V letech 1954–1955 bratři provedli očištění reliéfů a zatmelení nových trhlin vápenoementovým materiálem, který obsahoval 4 díly jemného kameniva a 1 díl pojiva. Dále provedli očištění horní plochy bloků reliéfů a fixáž povrchů opakovaným nástřikem vápennou vodou s přidáním 1–3 % kaseinu. Závěrečná úprava byla provedena postřikem hydrátem barnatým. Po smrti J. Wagnera měl areál v péči ještě v roce 1961 A. Wagner a prováděl restaurátorské zásahy zřejmě stejnými postupy.¹⁷

Práce v etapě mezi léty 1906 a 1961 byly prováděny na úrovni tehdejšího aktuálního poznání a materiálových možností. Užití modifikovaných vápenných materiálů ke konzervaci kamene vyplývalo z v té době již jistě známých rizik užití fluátů. Rizika užití vápenné vody na křemité pískovce však nebyla tehdy ještě plně doceněna již proto, že poměrně pomalý proces karbonatce užitých materiálů je obtížné regulovatelný a sledovatelný a výsledky v různých podmínkách nemohly být standardní. Konečný výsledek prací byl tedy těžko odhadnutelný. V každém případě však opakované zásahy tohoto typu, ať se jednalo o napuštění fluáty či vápennou vodou, vytvořily na povrchu křehkou krustu s odlišnými mechanickými vlastnostmi a odlišnou tepelnou dilatací, která měla sníženou adhezi k podkladu. Tyto zásahy sice přispě-

ly k žádoucí konsolidaci kamenných povrchů, ale zároveň, jak potvrdila současná mikroskopická vyšetření, docházelo také k vyplnění pórů křemitého pískovce vápencem. Ten omezil vodo- a paropropustnost povrchových vrstev kamene. Vzniklé přezpevněné vrstvičky, tj. krusty silné 2–5 mm, pak na exponovaných místech, kde byl povrch kamene ve zvýšené míře namáhán průlinovou vodou, nebo na místech, kde byl oslaben a byl méně odolný, vedly k tomu, že docházelo a ve zmenšené míře dosud dochází v důsledku transportu vody nejen k rozpadu a odtrhávání tvarů, ale i k rozkladu materiálu a alveolarizaci povrchu.¹⁸ Případnou spoluúčast staršího ošetření fluáty na tomto procesu lze těžko určit. Účinek tohoto jevu nebo vzniku závad tohoto typu mohlo vystupňovat i zatmelení puklin málo propustným tmelem, který uzavřel přirozené transportní cesty puklinové vody a podpořil prolínání vody do porézních systémů okolních partií kamene. Dalším důsledkem vnesení vápenných zásaditých látek do čistě křemitého kamene bylo i osídlení takto ošetřených povrchů novými, tentokrát bazofilními typy vegetace. Z dnešního hlediska je však těžké spolehlivě určit a prokázat podíl obou těchto konzervačních zásahů, podíl změn v režimu památky a podíl působení přirozených vlivů, ať kladných, či záporných, na aktuální stav díla.

V každém případě však touto etapou končí historicky významné období započaté v roce 1906, kdy se péči o výtvarná umělecká díla v Novém lese věnovali sami výtvarníci, tedy sochaři-restaurátoři. Je pochopitelné, že díky svěmu profesionálnímu zaměření věnovali zvýšenou pozornost Braunovým reliéfům jako výtvarným uměleckým dílům minulosti a že akcentovali jevové formy jejich poškození. Za povšimnutí stojí, že restaurátorské zásahy sochařů, tak jak jsme je mohli zaznamenat, nikdy neměly rekonstrukční charakter, ale měly vždy povahu sanační konzervace. Přesto provedené zásahy zejména kvůli použitým technologiím z dlouhodobého hlediska významně ovlivnily dnešní stav díla.

Při zpětném hodnocení tohoto období musíme dnes potvrdit, že se plně projevila absence a nedostatky tehdy se ještě rozvíjejícího poznání materiálové podstaty děl přírodními vědci i nedostatky aplikovaného výzkumu.¹⁹ Zásahy realizované v tomto období však do svědčovaly pochopení autentických a estetických hodnot děl a napomohly uznání jejich hodnot i jako samostatných artefaktů nezávislých na původních kontextech.

1962 až 1985: mezidobí nečinnosti

Následujících více než dvacet let nepřineslo z dnešního hlediska žádné významné aktivity. V letech 1963–1985 probíhala pouze živelná očištění reliéfů neznámými osobami nebo stu-

denty brněnské školy.²⁰ V květnu 1985 ještě kutnohorský restaurátor Miloslav Smrkovský uskutečnil některé průzkumové a sondážní práce. Provedl odstranění mečů a biocidní ošetření dnes již zakázaným prostředkem Lantanox, jehož základní složkou je tributylcinoxid. Zkoušky fixáže prováděl pravděpodobně hydrofobizačním silikonovým přípravkem Lukofob.²¹ Podle technických listů je naštěstí trvanlivost obou užitých materiálů pouze omezená na 5 až 10 let. Dnes je jakákoliv masivní hydrofobizace považována za velmi spornou a o vhodnosti jejího užití u takto zavlhčeného díla lze vážně pochybovat. V závěru tohoto mezidobí byly práce spojené s péčí o díla v Novém lese charakterizovány jako činnosti, které mají technologický charakter, a rozhodnutím MK ČR a Památkového úřadu byly jejich vedením a nutnými průzkumovými pracemi pověřeny Státní restaurátorské ateliery (StRA).²²

1984 až 1990: „vědecký“ přístup

V tomto výrazném a svým způsobem zlomovém období se v souladu s vývojem společnosti, v souvislosti s rozvojem přírodních věd, technických a technologických možností a v souladu s vývojem názorů na péči o památky iniciativy na rozdíl od předchozích etap ujali odborníci z řad přírodovědců, uměleckých historiků, památkářů, ale i z řad angažovaných osobností.

■ Poznámky

16 K historickému používání fluátů např. Petr Gläser – Zdenka Gläserová Lebedová, Historické metody konsolidace památek. Použití fluorokřemičitanů na přelomu 19. a 20. století, in: *Restaurování a ochrana uměleckých děl. Konsolidace uměleckých děl. Sborník z X. konference sdružení pro ochranu památek Arte-fakt*, Kutná Hora 2015, s. 6–11.

17 K působení bratří Wagnerů srov. zvl. Kaše – Kotlík (pozn. 1), s. 149–165. Mimo přímou souvislost se sovkultury v Novém lese chceme připomenout, že J. Wagner v období okupace působil na Umělecko-průmyslové škole v Praze jako profesor a vchoval řadu významných sochařů, jako např. O. Zoubka, M. Chlupáče, Z. Palcra, J. Janouška, V. Janouškovou i V. Precílika. Přenesl na ně obdiv a lásku k dílům v Novém lese a někteří z nich se stali i známými restaurátory.

18 K pojmu viz *Illustrated glossary on stone deterioration patterns: English-Czech vision*, Praha, 2011.

19 Využívalo se sice poznatků přírodních věd, ale důsledky aplikace některých materiálů, které ovlivnily dnešní podobu i stav díla, nebyly tehdy ještě prozkoumány. Pro podrobnější poznání příčin vzniku závad nebyly v té době, zejména v oblasti restaurování sochařských děl, dostatečné personální ani přístrojové předpoklady.

20 Kaše – Kotlík (pozn. 1), s. 64–74.

21 Ibidem, s. 172.

22 Kaše – Kotlík (pozn. 1), s. 172–173, s odkazem na dosud nezpracovaný archivní fond NA „Státní restaurátorské ateliery, Praha“ (č. 868, zn. StRA).

3a

3b

Obr. 3. Nový les u Žitče, Braunův „Betlém“, Jákobova studna, současný stav (3a) a stav v 70. letech minulého století (3b). Současná foto: Gabriela Čapková, 2016. Historické foto: Čestmír Šíla, 1975, Fotosbírka NPÚ, GnŘ, n. č. 111.634.

Aktivita v rámci této etapy svým způsobem reagovaly na nedostatky péče z let 1906–1961 a byly vedeny úsilím vyvarovat se chyb této doby. Nesoustředily se již jen na vizuální, jevou stránku díla, ale snažily se o důkladné všestranné poznání děl a odhalení důvodů vzniku závad na materiálech díla. Pro toto období jsou proto charakteristické vědecké analytické a multidisciplinární přístupy k dílu.²³

První část tohoto období začíná v roce 1984 v době třicátého výročí narození M. B. Brauna, překlene rok 1989 a končí vlastně až v roce 1990. Základem pro aktivitu této části období byly referáty na semináři KSSPOP (Krajské středisko státní památkové péče a ochrany přírody) Ludvíka Losose, ve kterých formuloval svůj pohled na základní příčiny poškození děl v Novém lese.²⁴ Na konferenci pořádně Narodní galerií se pak umělec historici Pavel Preiss a Jiří T. Kotlík zabývali hodnotami a inspiračními zdroji jedinečných děl M. B. Brauna.²⁵ Z památkového hlediska formuloval své stanovisko ke koncepci uvažovaných prací M. Sucho- mel. Zabýval se problematikou přístupu a možností zabezpečení děl v Betlémě. Podpořil návrh L. Losose na dočasné zakrytí reliéfu. Od- mítl nicméně možnosti transportu děl z přírod- ního prostředí a upozornil na rizika vyplývající z opakovaných očišťovacích zákroků. Jako základ- ní metodu přístupu k dílu připouštěl pouze konzervační přístup.²⁶

V tomto období již také v plné míře probíhaly významné aktivity Státních restaurátorských ateliérů. Ještě na podzim roku 1985 Vít Eckert a Jiří T. Kotlík zpracovali a předložili k posou- zení tehdejšímu krajskému památkovému pra-

covišti v Pardubicích návrh na zajištění a kon- zervaci kamenných soch v Novém lese. Během doby svého působení také ateliéry pro- vedly celou řadu různých průzkumů a zkoušek ošetření povrchů. Mimo jiné bylo zhotoveno zkušební zastřešení sochy poustevníka Onu- fria. Významný byl také průzkum barevnosti soch, který provedl a vyhodnotil Jiří Kaše. Na konci působení StRA se pokusil ještě v roce 1990 zhodnotit výsledky průzkumů J. Šrámek, který podal široce založený návrh koncepce zá- chrany a ochrany děl v Novém lese.²⁷

1990 až 2005: náznaky interdisciplinarity

Toto období je neoddelitelné od společen- ských změn po roce 1989. Skupina odborníků z VŠCHT v Praze a restaurátorské školy v Lito- myšli pracovala projekt, který se zabýval ana- lýzou příčin poškození a návrhem možnosti konzervace a rehabilitace soch.²⁸ Výsledky projektu sumarizované v knize z roku 1999 se staly východiskem pro všechny následující snahy o péči a svým způsobem jsou význam- ným podkladem pro veškeré aktivity dodnes.²⁹

V nejbližších letech nicméně probíhaly v areá- lu Nového lesa veskrze jen brigády dobrovol- níků, které pomáhaly s odstraňováním listů, větví, uvolňováním stružek atd. Teprve léta 1998–2005 byla na události poměrně bohatá. Iniciativy se tehdy opět ujal Krajský ústav pa- mátkové péče v Pardubicích. Na základě po- zitivního hodnocení zkušebně vybudovaného za- střešení sochy poustevníka Onufria prosadil a s významným příspěvkem World Monument Found ještě v prosinci roku 1998 s velkým na- sazením vymysleli a realizovali v duchu preven- ce velkolepý a monumentální projekt zastřeše- ní obou hlavních reliéfů Betléma. Zastřešení mělo řešit problémy neuspokojivého stavu díla a péče o ně a mělo je ochránit před vnějšími vlivy a zastavit mohutné bujení vegetace.³⁰ Po dokončení stavby ale byla vyslovena řada váž- ných námitek. V prvé řadě se týkaly technolo-

gických důsledků – objevily se obavy, zda těžká konstrukce nezpůsobila v linii ukotvení prask- nutí skály, následně i zvýšení vlhkosti v zadních částech jeskyní a tím i další poškození relié- fu.³¹ Kritika se ale týkala i vlivu zastřešení na

■ Poznámky

23 Tyto tendence a jejich myšlenkové pozadí shrnuje např.: Salvador Muñoz-Viñas, *Současná teorie restaurování*, Pardubice 2015.

24 Ludvík Losos, *Plastiky v Novém lese u Žitče, jejich po- rušování a koncepce obnovy*, in: *Sborník příspěvků z pra- covního semináře k 300. výročí narození M. B. Brauna*, 19. a 20. 9. 1984 v Kuksu, Pardubice 1985, s. 37.

25 Preiss (pozn. 5); Jiří T. Kotlík, *Dílo M. B. Brauna v čes- kém umění 19. a 20. století*, in: *Ibidem*, s. 164. Předtím k tomu také Pavel Preiss, *Šporkův Kuks – názory, otázky a problémy*, in: *Sborník příspěvků z pracovního...* (pozn. 24), s. 47.

26 Miloš Suchoň, *Záchrana kamenných soch. I. Resta- urátorské metody a postupy*, Praha 1988; *Idem, Záchra- na kamenných soch. II. Průvodní práce výtvarné i nevýtvar- né povahy v procesu sochařské reprodukce*, Praha 1990.

27 Viz pozn. 21.

28 Projekt byl podpořen Středoevropskou univerzitou, grantovou organizací sponzorovanou Georgem Sorošem. Rozsáhlé výzkumné práce uskutečnil kolektiv K. Bayer, J. Heideingsfeld, J. Kaše, P. Kotlík, I. Vaněček, J. Váňa a J. Weber z předních ústavů: VŠCHT, restaurátorské ško- ly v Litomyšli, Univerzität für angewandte Kunst in Wien a Univerzity Karlovy. Výsledky výzkumů byly po pětiletém úsilí prezentovány na odborných konferencích v Berlíně a Brně. Péči VŠCHT, restaurátorské školy a nakladatelství Paseka byl také v Litomyšli na toto téma uspořádán od- borný mezinárodní seminář.

29 Kaše – Kotlík (pozn. 1).

30 Kaše – Kotlík (pozn. 1), s. 176. Fotodokumentace ze vztyčení a následného snesení zastřešení dostupná na webových stránkách *Spolku Braunův Betlém*, <http://www.braunuvbetlem.cz/cs/galleryview/3>, vyhle- dáno 31. 7. 2016.

31 Při zvýšení vlhkosti v zadních částech jeskyní došlo

Obr. 4. Nový les u Žirče, Braunův „Betlém“, detail Klanění Tří Králů po očištění se zřetelnou puklinou ve skále.
Foto: Gabriela Čapková, 2016.

Obr. 5. Nový les u Žirče, Braunův „Betlém“, foto kontroverzního zastřešení reliéfu z roku 2000. Fotosbírka NPÚ, ÚOP v Pardubicích, n. č. 45919.

umělecké působení areálu. M. Suchomel již v souvislosti se zkušební stříškou nad sochou Onufria upozornil na změny v charakteru osvětlení sochy i vymezení jejího prostoru.³² A nikoliv nepodstatnou námitkou bylo i to, že konstrukční nedořešenost a jednoduché, masivní tvarové architektonické řešení přístřešku díla v přírodním prostředí působilo násilně.

Jako reakce na kontroverzní zastřešení se již v roce 1999 rozběhla řada aktivit. V únoru a březnu se setkali zástupci několika spolků a nadací, aby podpořili projekty směřující k ochraně Braunových děl. Jejich aktivity vyvrcholily vyhlášením zařazení „Betléma“ mezi 100 nejohroženějších památek světa pro roky 2000 a 2001.

V roce 2000 společnost STOP uspořádala odborný seminář na téma Braunův Betlém u Kuksu, na kterém byly předneseny příspěvky většiny subjektů zúčastněných na aktivitách tohoto období.³³ Námitky proti zastřešení i podněty pro další péči zde shrnul J. T. Kotalík jako zástupce spolku Mánes.³⁴ Sochař Vladimír Preclík přednesl konkrétní a inspirativní praktické podněty pro kvalitní péči o reliéfy a díla v areálu.³⁵ Petr Kotlík zde pak předložil vyhodnocení průzkumů, které prováděl s týmem odborníků a které byly realizovány od roku 1995.³⁶ Zmínit je třeba také příspěvek Petra Kovaříka, tehdejšího pracovníka pardubického památkového ústavu – položil si totiž otázku, zda je zařazení „Betléma“ na seznam nejohroženějších památek ostudou, poctou, nebo šancí do budoucna. Nakonec dospěl k závěru, že jde o šanci...³⁷

V roce 2002 byl „Betlém“ vyhlášen za Národní kulturní památku a byly prováděny drenáže a úpravy terénu v oblasti Jákobovy studny. V roce 2005 bylo také odstraněno kritizované zastřešení centrálních reliéfů. Současně byla vyslána nová výzva k zadání výborového řízení pro projekt záchrany děl v Novém lese.

Události probíhající mezi roky 1984 a 2005 byly bohaté na teoretické poznání jednotlivých aspektů díla. V tomto období se ale bohužel nepodařilo prosadit a realizovat žádnou z řádně teoreticky podložených koncepcí péče o areál, ačkoliv bylo vždy zřejmé, že je třeba zvláště důležitým žijícím v přírodním prostředí věnovat průběžnou a pravidelnou péči. Za nepříznivou skutečnost můžeme považovat i to, že se za celé období nepodařilo dokončit úpravy terénu³⁸ ani věnovat péči celému areálu Nového lesa jako přirozenému kontextu děl. Nejzávažnějším nedostatkem období bylo úplné opome-

■ Poznámky

k zanesení puklin, které teoreticky mohly oddělovat přední a zadní část bloků skály. Svou roli hrála i snížená kvalita betonu záhlaví masivního kotvení a malt vybudovaných zídek v horních částech reliéfů – již na jaře 1999 došlo k vymývání pojiv a následně i ke vzniku masivních vápenných překryvů kamenných povrchů reliéfu a zanášení dalších vápenných materiálů do struktury kamene, které mělo již dříve popsané negativní důsledky. Přehled těchto výtek resumuje Ilona Zatloukalová, *Braunův betlém* (nepublikovaná diplomová práce), ÚHV FF MU v Brně, Brno 2012, s. 25–33. Dostupné z: http://is.muni.cz/th/216914/ff_m/Diplomova_prace_Betlem.doc, vyhledáno 25. 7. 2016.

³² Miloš Suchomel, Několik poznámek k ochranným zastřešením, in: *Zpravodaj STOP II*, 2000, s. 13. I dnes musíme na základě pozorování souhlasit s tím, že redukce a proměny osvětlení nejsou pro vyznění reliéfu soch M. B. Brauna příznivé. Expresivní výraz soch je totiž založen mj. na kontrastech konkávních a konvexních tvarů a křehké kresbě, která pod zastřešením zanikala.

³³ Příspěvky byly později publikovány ve *Zpravodaji STOP II*, 2000, (č. 3) – viz níže.

³⁴ Jiří T. Kotalík, Stanovisko S. V. U. Mánes k současnému stavu i budoucnosti soch M. B. Brauna v areálu Nového lesa u Kuksu, *Zpravodaj STOP II*, 2000; Idem, S. V. U. Mánes a jeho aktivity na záchranu Braunova Betléma, *Zpravodaj STOP II*, 2000; Idem, Podpora návrhu na vyhlášení areálu soch M. B. Brauna v areálu Nového lesa – Betléma za Národní kulturní památku a na zařazení do registru památek Světového kulturního dědictví UNESCO, *Zpravodaj STOP II*, 2000.

³⁵ Vladimír Preclík, Několik poznámek ke zdravotnímu stavu kamene areálu Betléma Matyáše Brauna, *Zpravodaj STOP II*, 2000.

³⁶ Petr Kotlík – Viktor Heidingsfeld, Braunův Betlém z pohledu technologií, *Zpravodaj STOP II*, 2000.

³⁷ Petr Kovařík, Betlém v Novém lese u Kuksu – kroky k záchraně areálu, *Zpravodaj STOP II*, 2000.

³⁸ K situaci terénu v lokalitě viz: Jiří Dohnal – Zdeněk Jáně – Jan Vilhelm, *Geofyzikální průzkum na lokalitě Nový les u Žirče – Betlém*, nepublikovaná zpráva z průzkumu PŘF UK v Praze a PÚ v Pardubicích, uloženo pod čj. 5568/03/NO2 v příručce Odboru archeologie NPÚ, GmR v Praze, Praha 1996; Martin Ježek, *Nálezová zpráva o archeologickém výzkumu před reliéfem Klanění tří králů – Nový les, k. ú. Doubravice*, nepublikovaná zpráva z průzkumu, uloženo pod čj. 5568/03/NO3 v příručce Odboru archeologie NPÚ, GmR v Praze, Praha 1999; Martin Ježek – Julie Šulcová, *Nálezová zpráva o archeologickém výzkumu před reliéfem Klanění tří králů – Nový les, k. ú. Doubravice*, nepublikovaná zpráva z průzkumu, uloženo pod čj. 5568/03/NO4 v příručce Odboru archeologie NPÚ, GmR v Praze, Praha 2000; Petr Tichý, *Stanovisko u Kuksu – Betlém. Hydrologický průzkum pro návrh odvodnění sochařských děl. Hydrologické zhodnocení*, nepublikovaná zpráva z průzkumu, uloženo pod čj. 5568/03/NO6 v příručce Odboru archeologie NPÚ, GmR v Praze, Trutnov 2001; Jiří Dohnal – Zdeněk Jáně – Jaroslav Kněz et al., *Geofyzikální průzkum pro archeologické účely na lokalitě Nový les u Žirče – Betlém – východ*, nepublikovaná zpráva z průzkumu PŘF UK v Praze a SPÚ v Pardubicích, uloženo pod čj. 5568/03/NO5 v příručce Odboru archeologie NPÚ, GmR v Praze, Praha 2001.

nutí péče o přírodní areál jako celek, který kdy-
si tvořil přirozený kontext uměleckých děl.
Potvrdilo se zároveň, že i při činnostech, jako
je preventivní konzervační zákrok,³⁹ je nutné
brát v úvahu širší škálu pohledů na dílo, tj. ne-
vnímat je pouze jako materiální doklad a sta-
tek, ale také jako celestivě výtvarné dílo ve spe-
cifickém kontextu.⁴⁰

Neuspokojivé výsledky tak potvrdily, jak dů-
ležitá pro uchování díla je, aby se péče snažila
alespoň přiblížit ideálu interdisciplinárního
charakteru – tj. aktivního propojení teoretic-
kých, vědeckých i výtvarných (uměleckých) způ-
sobů osvojení díla. Ke splnění úkolu tedy nelze
patrně spoléhat pouze na teoretická řešení.
Péče je ve své podstatě praktická a kontinuál-
ní činnost. Ošetřováním hmoty jako nositelky
tvarů díla uchováváme i jeho četné významy.

Při zpětném hodnocení se zkrátka v této eta-
pě nepřímo ukázala skutečnost, že bez vše-
stranné odborné, společenské a ekonomické
podpory není možné z dlouhodobého hlediska
závažný úkol zodpovědné péče o památku ús-
pěšně řešit.

2011 až 2015: pokus o interdisciplinární pří- stup

V období bezprostředně po ukončení společ-
ného projektu VŠCHT a FR UP neprobíhaly
v areálu žádné výrazné restaurátorské ani kon-
zervační práce. Pravidelnou preventivní péči,
která se však nedotýkala děl samých, prováděl
pouze kastelán hospitalu Kuks se svými kolegy.

V roce 2011 se v rámci nového projektu za-
čala FR UP problematikou reliéfů a soch v No-
vém lese opětovně zabývat.⁴¹ Koncepte projek-
tu počítala nejen s pokračováním výzkumných
prací na úrovni nových technických možností,
ale i s ověřováním a aplikací získaných po-
znatků v praxi. Takovou aplikací byl konzervač-
ně-restaurátorský zásah zaměřený na sejmutí
letitých biologických filmů a nárůstů vegetace.
Základním ideovým východiskem bylo přesvěd-
čení, že péče o hmotu díla je prostředkem
k uchování jeho památkových a uměleckých
hodnot, přičemž zásahy musí být prováděny
ověřenými technologiemi a tak, aby byly šetrné
k historickému dílu a nepoškozovaly je, ať už
okamžitě, nebo i z hlediska budoucí péče o dílo.
Konkrétní kombinace technik a materiálů zá-
sahů byly voleny na základě výzkumů, vyhodnocení
praktických našich i zahraničních zkušeností
z dřívějších prací a nových poznatků získaných
sériemi zkoušek v laboratoři i na podobně ex-
ponovaných částech okolních skal a byly přizpů-
sbeny specifické situaci na reliéfech.⁴²

Vlastní čištění bylo zahájeno dva dny před
hlavním programem zásahu. Vegetace na ce-
lém povrchu reliéfu byla jako celek smočena
a postříkána denaturovaným lihem. Lih způso-
bil částečné odumření vegetace a její uvolnění

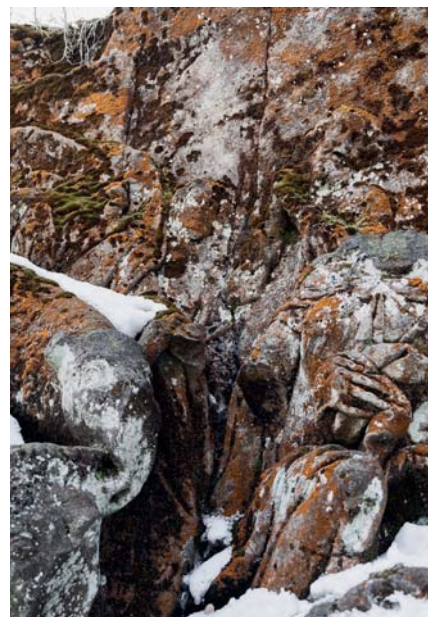
Obr. 6. Nový les u Žirče, Braunův „Betlém“, detail Klaně-
ní Tří králů, před očištěním, na snímku je patrná trhlina
se zledovatělou vyvěrající vodou. Foto: Jiří Novotný, 2014.

od kamenného podkladu a omezil nebezpečí
úbytku hmoty při dalších úkonech. V rámci
hlavního programu prací bylo restaurátory nej-
dříve provedeno mechanické sejmutí uvolně-
ných nánosů vegetace seřezáním a opatrným
seškrábáním. Při tomto zásahu jsme měli mož-
nost seznámit se s detaily tvarosloví reliéfu
i mírou uchování kamenného materiálu na jed-
notlivých místech. Získaný přehled a detailní
znalost stavu díla umožnily modifikovat další
pracovní postupy tak, aby byla maximálně po-
tlačena možnost poškození díla a úbytku ma-
teriálu. V rámci dalšího kroku byl povrch omyt
dobře rozprášenou, v podstatě nebulizovanou
vodou k uvolnění zbytků vegetace. Po pauze
a zaschnutí povrchových vrstev byla na celý po-
vrch aplikována směs peroxidu vodíku a čpav-
ku. Při krátkodobé expozici povrchu kamene
tento směsí byla při mírné exotermické reakci
uvolňována biologická rezidua. Docházelo ne-
jen k likvidaci silně hydrofilního biofilmu, ale
také k reakci, při které množství uvolňovaného
kyslíku vynáselo z otevřených štěrbin a pórů
kamene zbytky biologických materiálů. Po opě-
tovném lokálním ručním mechanickým dočiš-
tění malých rýh, prohlubní a porušení povrchu
byly povrchy lokálně domyty. Po zaschnutí byl
proveden plošný konzervační zásah formou
postříku denaturovaným lihem.

Při vyhodnocování provedeného čištění byla
šetrnost zásahu kontrolována a prokazována
pomocí přesného 3D scanu vybraných partií
reliéfu a kontrolou obsahu uvolněných křemi-
tých zrn v sejmuté vegetaci. Při opakovaném
a pravidelném čištění bude navíc v budoucnos-
ti náročná mechanická část čištění prováděna
ve stále menší a menší míře. Vzhledem k tomu,
že při vyhodnocování provedeného čištění po
delší době – půl roce i roce – byl zaznamenán
významnější nárůst vegetace pouze v některých
místech, tj. v otevřených lasách nebo v extrém-
ně zavlhčených partiích, můžeme uvažovat
o tom, že provedený zásah by se mohl stát jed-
ním z kroků dlouhodobě koncipované péče o dí-
la v Novém lese. Především však znovu otvírá
otázku po možnostech a způsobech zajištění
kvalifikované odborné péče.

III. Kámen a sochařské dílo⁴³

Pro pochopení stavu „Betléma“ a logiky do-
savadních restaurátorských a konzervátor-
ských zásahů je třeba učinit výklad ještě o jed-
né stránce díla – o jeho vlastní materii.
Braunova díla jsou vytvořena z kamene a je to
právě kámen, který určuje ráz, ducha, ale také
specifický způsob života i dožívání této památ-

6

ky. Nezbyvá proto než čtenáře nezvyklého na
jazyk památkové technologie požádat o trpěli-
vost – kameni se v případě Braunova „Betlé-
mu“ doslova nelze vyhnout.

Jak již bylo dříve v obecné rovině konstatováno, sochařská výzdoba i reliéfy byly zhotove-
ny ve spodní masivní a pevné poloze stanovici-
kých vrstev, která je tvořena silicifikovanými
křemennými pískovci.

Hmotu pískovců tvoří převážně nedokonale
vytříděné křemenné úlomky s nepravidelně
opracovaným povrchem. Tyto úlomky (klasty)

■ Poznámky

39 Pojem „preventivní konzervační zákrok“ stejně jako
další termíny z oblasti restaurování v tomto článku užívá-
me ve shodě s platnou normou ČSN EN 15898 (961509)
vydanou Úřadem pro technickou normalizaci, metrologii
a státní zkušebnictví: *Ochrana kulturního dědictví – zá-
kladní obecné termíny a definice*, Praha 2012.

40 Nejdůležitější přínosy dané etapy shrnuje a reprezen-
tuje publikace Kaše – Kotlík (pozn. 1).

41 Bylo to umožněno díky projektu NAKI, viz pozn. 3.

42 Josef Halda – Petr Kotlík – Zdeněk Štaffen, Biologické
napadení kamene soch a reliéfů v Novém lese u Kuksu
a možnosti jeho potlačení, *Zprávy památkové péče* LXXIII,
2013, s. 536–542; Richard Wasserbauer, *Biologické zne-
hodnocení staveb*, Praha 2000. Dále také viz příspěvek
P. Kotlíka v tomto čísle ZPP.

43 Údaje v této části práce jsou čerpány z průzkumů
Zdenka Štaffena, shrnutých v rukopisné zprávě, která by-
la součástí projektu NAKI (Zdeněk Štaffen, *Geologické
a úložné poměry skalního masivu Kuks – Nový les (Bet-
lém)*, nepublikovaný strojopis, 2014) a jejíž závěry byly
částečně publikovány v článku Halda – Kotlík – Štaffen
(pozn. 42). V rámci naší stati jsou tyto podklady předsta-
veny podrobněji a především nově interpretovány.

jsou vzájemně tmeleny různě intenzivní tvorbou chemogenního (autigenního) křemene. Jemnozrnná, slídnato-křemenná základní hmota se vyskytuje ve struktuře pouze lokálně a v těchto místech snižuje intenzitu zpevnění (diagenese) sedimentu a tím i jeho následnou mechanickou odolnost. V některých blocích se v základní hmotě koncentruje minerál limonit, který těmto polohám dodává nejen charakteristické rezavě žluté zabarvení, ale i rozdílné fyzikální vlastnosti a odolnost.

Vzhledem k tomu, že povrchy reliéfů byly dosud pokryty souvislou vrstvou vegetace, bloky kamene působily dojmem, že dílo je vytvořeno z poměrně homogenní rostlé skály. Kámen tak byl posuzován převážně podle odebraných vzorků. Po nedávném očištění povrchu se ale naskytla možnost posoudit reálný stav kamene celku díla, jeho strukturu a poškození. Bylo možné potvrdit a doplnit dřívější poznatky o třech důležitých skutečnostech, které ovlivňují kvalitu a odolnost i dochovaný stav kamene: tedy o nehomogenní struktuře a textuře kamene; složitě tektonice skalního masivu a jeho členění do jednotlivých bloků a o rozdílech mechanických vlastností kamene v závislosti na změnách jeho struktury a textury a v závislosti na v nich přítomnou limonitizaci a porozitu. Dále bylo možné aktualizovat poznatky o stavu povrchu kamene a mechanismech jeho destrukce, o cestách vody prostupující skalním masivem. Bylo též možné blíže rozpoznat základní příčiny vzniku oslabených míst a zabývat se vztahem mezi skalním výchozem, kamenem a sochařským dílem.

Litologické typy kamene

Po očištění povrchu lze konstatovat, že reliéf je tvořen dvěma odlišnými litologickými typy kamene. Pískovce tvořící spodní pevnou část stanovičkových vrstev jsou jak stratigrafickým, tak litologickým ekvivalentem tzv. kocbeřských pískovců, těžených v protějším (severovýchodním) křídle královédvorské synklinály v lokalitě Kocbeř a dříve v řadě dalších. U těchto pískovců jsou rozlišeny dvě varianty a sice odolnější „bílá“, a dále varianta „žlutá“, která vykazuje nižší hodnoty mechanické odolnosti z důvodů její limonitizace.

V reliéfu skalního bloku Příjezdu Tří králů dominuje bílý kocbeřský pískovec, v horní části reliéfu Klanění pastýřů a celku bloku pak dominuje žlutý kocbeřský pískovec. Příčinou tohoto zabarvení jsou limonitové povlaky na povrchu křemenných úlomků tvořících pískovce. Vedle masivního probarvení v celé hmotě pískovce můžeme též sledovat zabarvení zonální, které je někdy velmi intenzivní a je způsobeno protékáním železem bohatými vodami. Nepříjemnou vlastností zvýšeného množství limonitu ve struktuře pískovce jsou jeho objemové

změny, související s jeho strukturní přeměnou při hydrataci hematitu. Přítomnost limonitu rovněž snižuje intenzitu zpevňujících procesů (diagenese) pískovce tím, že jemné povlaky limonitu na povrchu křemenných úlomků znemožňují jejich regeneraci chemogenním (autigenním) křemenem a tím vznik silicifikace sedimentu. Tento proces má dopad na pevnost a tím i mechanickou odolnost vůči zvětrávání limonitizovaných (žlutých) poloh pískovce.

Rozdíly v mechanické odolnosti obou barevných variant kocbeřského pískovce (ekvivalent stanovičkových vrstev) lze nejlépe sledovat na výsledcích laboratorního vyhodnocení těchto sedimentů, které bylo důsledně provedeno v souvislosti s výběrem kamene pro opravy Karlova mostu v Praze.⁴⁴ Z těchto výsledků jednoznačně vyplývá, že zjištěné hodnoty pro obě varianty pískovce se liší z hlediska posuzovaných hodnot (porovitost – nasákavost) až o 10 % co se týká jejich odolnosti. Žlutá varianta kocbeřských pískovců vykazuje vždy nižší hodnoty odolnosti všech provedených zkoušek. Příčinou tohoto snížení kvality jsou výše popsané strukturní jevy, spojené s kolísající intenzitou zpevňujícího (diagenetického) procesu, kterým je silicifikace. V místě, kde je v interklastickém prostoru sedimentu či na povrchu křemenných úlomků přítomen limonit, dochází ke snížení pevnosti struktury, případně k částečnému zaplnění interklastického prostoru. Tento jev probíhá především tam, kde došlo k lokální akumulaci slídnato-prachovité základní hmoty (matrix).

M. B. Braun si rozdílů v kvalitě kamene byl vědom. Dokládá to skutečnost, že v případech, kdy nebyl nucen zpracovávat skalní masiv, kde neměl volbu výběru, volil variantu bílého „kocbeřského“ kamene z dovezených kvádrů, ze kterých vytvářel volné figury v prvním prostoro-ovém plánu. Tam, kde bylo použito žluté varianty pískovce zabarveného limonitizací, došlo ke zřetelnému poškození povrchu, které bylo do dnešní doby ještě sekundárně zvýrazněno konzervačními zásahy, které se primární korozi snažily zmírnit.

Vrstevnatá textura

Vrstevnatá textura vznikala postupně v dlouhých obdobích cenomanu cyklickou sedimentací v mělkém mořském prostředí, které bylo příčinou časté změny zrnitosti přinášených křemenných úlomků. Změny proudů byly příčinou charakteristických texturních změn a tak lze v prostoru mezi hlavou sv. Josefa a postavou pastýře s kloboukem nalézt křížové zvrstvení, které bylo zvýrazněno pozdější selektivní alveolizací povrchu. Ve stěnách skalního masivu Betlému tak lze sledovat jednotlivé polohy pískovce s odlišnou zrnitostí a tím též propustností pro podzemní vodu. Zřejmé jsou polohy hruběji

zrnité, lépe zpevněné silicifikací a propustné pro vodu, střídající se s polohami jemněji zrnitými, zabarvenými žlutě přítomným limonitem, který je vázán na zvýšené množství základní hmoty v pórovém systému pískovce, který je pro postupující vodu obtížně propustný. Příčinou těchto změn je proměnlivé sedimentační prostředí v době cenomanu (perucko-korycanského souvrství), kdy v jemněji zrnitém sedimentu docházelo k akumulaci jemné organické hmoty, která později vytvořila podmínky pro vznik sulfidů železa a následně oxihydroxidů železa.

Vedle těchto limonitizovaných poloh pískovce jsou pro závažné poruchy skalního masivu důležité rovněž primární vrstevní plochy, které vznikaly při přerývkách sedimentace pískovců v době deficitu přínosu úlomkovitého materiálu z pevniny. Uložený písčité sediment dna se tak pokryl vrstvičkou jemných kalů, které jsou později, po zpevnění pískovců příčinou vzniku dilatační plochy, podél které dochází ke vzájemnému oddělení sedimentu tzv. vrstevní plochou, sochaři nazývanou „lasa“. Právě na těchto vrstevních plochách lze na stěnách Betlému sledovat jedny z nejzávažnějších mechanických problémů.

V závislosti na změnách zrnitosti při usazování hmoty kamene nacházíme různé porézní a tudíž i různé propustné vrstvy s rozdílnými fyzikálními vlastnostmi a otevřenou porovitostí. Vzhledem k vysoké porozitě pískovců lze považovat působení vztlínající (kapilární) vody na reliéfy za druhořadé. Lze se domnívat, že významnou roli ve zvýšeném působení degradačních vlivů, nárůstu vegetace a v korozi a zavlhčení kamene reliéfu, má tzv. gravitační (průlinová a puklinová) voda, postupující ze skalního masivu. Pro sochařské dílo a problémy jeho tvarů je však nejzávažnějším důsledkem ve vrstevnatosti kamene výskyt horizontálních prasklin („las“), které ohrožují homogenitu kamene a tím i celistvost tvarů.

Puklinové systémy

Pro charakter, využitelnost a zpracovatelnost pískovců v oblasti Nového lesa byly rozhodující tektonické pochody a pohyby spojené se vznikem synklinální a antiklinální stavby krajiny pokryté sedimenty svrchní křídly. V tomto období došlo při přetváření krajiny k rozdělení dříve homogenního sedimentu, uloženého svrchnokřídlovým mořem, na bloky. Sochař pro realizaci svých uměleckých záměrů k zobrazení zada-

■ Poznámky

44 Údaje o jednotlivých druzích kamene a jejich vlastnostech jsou převzaty z nadmíru pozoruhodné práce Richarda Příkryla – Richard Příkryl, *Výběr alternativních druhů pískovců pro opravu lícního zdiva Karlova Mostu*, nepublikovaná průzkumová zpráva k obnově pláště Karlova mostu, Praha 2006.

ného tématu plně využil tohoto přirozeného puklinového členění skalních výchozů v Novém lese. Využívá směry dělení bloků skalního masivu při kompozici a prostorovém řešení reliéfu. Dělení je orientováno v zásadě ve dvou směrech tj. směr SSZ (330°–340°), který se protíná s druhým systémem ve směru JZZ (250°–270°). Pukliny dělíci pískovcový masiv nejen že rozčlenily výjevy reliéfů na hlavní části, ale průběh souběžných puklin s těmito plochami je příčinou případných závad. Jeden směr je určující pro základní plochy obou hlavních reliéfů a druhý, prakticky kolmý, je určující pro základní plochu bočního reliéfu (uprostřed mezi dvěma hlavními). Směry jsou významné nejen z hlediska poškození tvarů, ale především z hlediska transportu puklinové vody. Pukliny, které takové protékání dovolují, můžeme najít především ve vertikálních osách obou reliéfů.

K lepšímu pochopení situace by mohl přispět rozšířený hydrogeologický průzkum v daném místě. Puklino-průlinová propustnost je v tomto oboru označována jako zvodeň kolektoru A cenomanu (perucko-korycanského souvrství), tedy jako součást rajónu 4240 Královédvorská synklinála. Z hlediska režimu podzemních vod se hodnocené území s objektem Betlému nachází na okraji infiltračního prostoru, v němž dochází k akumulaci podzemní vody. Lze tedy předpokládat převažující přítomnost tzv. gravitační (vsakující) vody, která se pohybuje převážně puklinovým systémem, probíhajícím skalním masivem pískovců. Náznaky hydrogeologů na situaci v této lokalitě se různí.⁴⁵ V zalesněném svahu pod Betlémem, svažujícím se k severu do královédvorské synklinály, byly nalezeny při hydrogeologickém průzkumu výchozy fylitu, které tvoří nepropustné podloží cenomanských sedimentů (tzv. izolant). Nad touto vrstvou lze předpokládat akumulaci podzemní vody, která je však ve značné míře odváděna směrem k severu do synklinály. Platnost této hypotézy pro toto místo však musí být prokázána vrtý na místech klíčových pro toky vody a stav objektu v Novém lese. Rozsah akumulačního prostoru nad reliéfy Betlému, který není plošně významný, je vhodné ověřit mělkými hydrogeologickými vrti.

Zmíněné pukliny vedly například u reliéfu Narození Páně k odpadnutí částí hlav dobytčat. Směry dělení jsou významné nejen z hlediska závad – poškození tvarů, ale jsou významné především z hlediska transportu puklinové vody, která je, jak se domníváme, hlavním zdrojem zavlhčení hmoty reliéfu. Pukliny, které takové protékání dovolují, můžeme najít především ve vertikálních osách obou reliéfů. Na rozdíl od dřívějších předpokladů nepovažujeme vzhledem k převažující velikosti pórů působení kapilární (vzlínající) vody za významné.

Z tohoto hlediska je zajímavé, že již půl roku

po dokončení sochařských prací na reliéfech se M. B. Braun v roce 1732 vrací do Nového lesa a provádí další práce (erb F. A. Šporka, socha klečícího pastýře před vchodem do jeskyně). Současně využívá puklin rozdělovajících bloky skály k vytvoření sluje, která částečně odděluje skalní bloky reliéfu Klanění pastýřů a úplně odděluje blok s reliéfem sv. Huberta od rostlé skály. Je zřejmé, že tyto zásahy zásadně omezily horizontální prolínání vody, která přicházela puklinami do hmoty reliéfů, a umožnily i její odvedení mimo dílo. Velikosti zásahu hovoří i skutečnost, že finanční náklad za tyto „hrubé“ práce odpovídal jedné pětině nákladu za provedení všech uměleckých sochařských prací na reliéfech. O konkrétních důvodech a okolnostech těchto prací se dnes již můžeme jen dohadovat. Můžeme však uvažovat o tom, že se mohlo jednat o vědomý a záměrný pokus snížit zhoubný vlivu vody prolínající vrstevnatou a rozpukanou hmotu reliéfů na barevnou úpravu povrchů reliéfu.

Kámen a sochařské dílo

M. B. Braun musel, zvláště v přírodním prostředí, při uskutečňování svých představ citlivě vnímat a respektovat možnosti a vlastnosti skály. Při kompozici a prostorovém řešení reliéfu využíval pro realizaci svých uměleckých záměrů k zobrazení zadaného tématu její přirozené puklinové členění. Jeden ze směrů puklin je určující pro základní plochy obou hlavních reliéfů a druhý prakticky kolmý je určující pro základní plochu bočního reliéfu (tj. uprostřed mezi dvěma hlavními). Také je jisté, že nebyť vysoké kvality a odolnosti kamene, by nikdy nemohly vzniknout, natož přetrvat složité prostorové, dynamické kompozice, které počítaly s bohatě členěnou, otevřenou siluetou a otvory, kterými je Braunovo dílo proslulé. Také tvarosloví jeho soch bylo umožněno schopností tohoto typu kamene nést a vytvářet tvar. Například na klíčových detailech, tvářích, rukou dokázal sochař využít schopnosti kamene udržet hladký povrch a vytvářet jemný nízký reliéf i přesnou kresbu. Naopak v hlubších strukturách draperií využíval k dosažení dramatických efektů střídání kontrastních konkávních a konvexních tvarů a hrubšího zpracování povrchů.⁴⁶ Na zadních částech soch, na draperiích, vzniká v některých případech dojem, že více než vůle autora se zde při formování tvarů prosazovala přirozená odlučnost kamene a tvary vznikající při práci s výkonnými nástroji, které jsou normálně používány pouze při přípravných fázích, jako je prýskač nebo technika ztracené špice.

Nehledě k tomu, že původně byl nepochybně výraz a účinek zprostředkováván a silně ovlivněn doloženými barevnými úpravami, má kámen pro výraz a pro kvalitu smyslového vnímání Braunových děl zásadní význam. Kvalita

kamene a jeho povrchů a koneckonců i poškození vzniklá v běhu času se staly z dnešního pohledu součástí výrazů a obsahu děl.

Všichni jsme se přesvědčili o tom, že takový vzájemný dialog sochaře s jeho materiálem dal vzniknout skvělým dílům.

IV. Problematika dlouhodobé péče a přístupu k dílům v Novém lese

Od roku 1908 byla do dnešní doby vypracována řada projektů, návrhů a konceptů prací, které měly již dávno přispět k zvelebení areálu v Novém lese jako památky. Každý z nich přináší cenové podněty a zaslouží si pozornost. I my, protože celý areál soch v Novém lese čeká dosud na svoji příležitost a dlouhodobě koncipovanou péči, se dnes nemůžeme ubránit pokušení a předložit na základě zkušenosti a aktuálních poznatků k diskusi několik podnětů, které sice vycházejí z poznání specifické problematiky reliéfů, ale svým způsobem se dotýkají problematiky všech děl v areálu a areálu jako celku.

Při zvažování vlivů, které jsou příčinami vzniku závad a problémů reliéfů, musíme vzít v úvahu, že některé vlivy na sebe navazují a navzájem spolupůsobí. Přitom často dochází k synergickým efektům. Jejich vzájemná podmíněnost a dopady jsou obtížně jednoznačně vypočitatelné.

Za nejvýznamnější vlivy považujeme v první řadě přirozené vlivy prostředí a klimatu a také přirozené, různorodé vlastnosti kamene jako skály i jako materiálu se specifickými vlastnostmi variant. Jak bylo ukázáno ve II. části příspěvku, klíčový dopad měly změny reliéfu krajiny související s těžbou kamene a také změny vodního režimu – s tím souvisí také vlivy vlhkosti a vody, jak průlinové, tak puklinové, na kámen a jeho odolnost. Posledním „technickým“ vlivem je pak působení biodegradčních vlivů, bakterií, řas nebo rostlin. Rozhodující vlivy, které se odrážejí na podobě a stavu památek, ovšem nemusejí být jen úzce předmětné a materiální. Nesmíme totiž zapomenout na změny využití areálu a s tím související změny ve vnímání jeho hodnot. Významným vlivem je nakonec také působení lidí a nedostatek dlouhodobě koncipované péče založené na praktickém i teoretickém osvojení problematiky uměleckých děl a jejich materiálů.

Než se ale dostaneme k vlastním doporučením, musíme přiznat základní východiska, která slouží k jejich formulování. Bez nich by totiž nemusely být naše návrhy dobře srozumitelné

■ Poznámky

⁴⁵ Vycházíme z hydrogeologických posudků, kterých byla zpracována v areálu celá řada, a jejichž závěry přesto dosud nebyly publikovány.

⁴⁶ Vojtěch Volavka, *O soše*, Praha 1959.

7

a navíc se bez znalosti východisek s jakýmkoliv závěry jen těžko polemizuje.

Na základě všeho výše řečeného a snad i jasně argumentovaného jsme tedy dospěli k tomu, že při zpracovávání všech návrhů péče o areál a díla v něm umístěná je třeba vycházet z následujících ideí:

– Přírodní areál Nového lesa a v něm umístěná umělecká díla jsou i ve fragmentárně dochovaném stavu nositeli výjimečných souborů hodnot – významů. Je v obecném zájmu poskytnout potřebnou podporu všem aktivitám, jejichž cílem je jejich uchování, poznání i využití. Díla v Novém lese mohou totiž být zdrojem inspirace i estetických prožitků a mají pro budoucnost politický, společenský i kulturní potenciál.

– Areál je významným dokladem vůle a schopností F. A. Šporka i dokladem barokní koncepce komponované krajiny, úlohy víry, náboženství, morálky a soucitu v životě člověka té doby.

– Umělecky hodnotná díla M. B. Brauna jsou jedinečnou manifestací umělecké síly, víry, vůle přetvářet přírodu i tvůrčích schopností člověka, které překračují své religiозní poslání i svou dobu.

– Areál a umělecká díla v něm jsou zapsanou národní kulturní památkou a byly v roce 2000 zařazeny mezi stovku neohroženějších památek na světě pro roky 2001 a 2002. Areál byl také v roce 2000 navržen na zařazení do Seznamu světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO.

– Péče a využití děl v areálu musí mít komplexní charakter a dlouhodobou koncepci zahrnující i způsob její aktualizace. Koncepce musí být vybudována na interdisciplinárním základě. Ve finální fázi má však výkon této péče praktický charakter.

– Péče o areál, ve kterém jsou sochařská díla umístěná, je neoddělitelná od péče o přírodní prostředí, se kterým jsou spjata.

– Péče o sochařská umělecká díla v dochovaném stavu je také neoddělitelná od péče o hmotu děl, která je nositelem tvaru výtvarného díla a jeho idejí. To je jediná cesta k uchování souboru jejich hodnot, byť v jiné struktuře, než byla ta původní, pro budoucí generace.

– Kvalita využití areálu a uplatnění jeho historických hodnot je odvislá od vztahu k aktuálním potřebám současného života.

Pokud skloubíme diskutované vlivy zasahující do života památky s představenými východisky, můžeme navrhnout řadu doporučení, která se týkají péče o areál „Betléma“ v budoucnosti. Pro přehlednost jsme své návrhy rozdělili do čtyř skupin.

1. Pokud jde o vlastní péči o díla v Novém lese, měla by podle našeho názoru být cílem prací v nejbližším období *stabilizace dochovaného stavu*. Vlastní péče by měla mít podobu opakovaných konzervačních-sanačních zásahů na povrchu kamene, které přispějí k jeho lepšímu uchování a které budou spojeny s jeho čištěním a biocidním ošetřením dle vyzkoušených

Obr. 7. Nový les u Žirče, Braunův „Betlém“, Reliéf Narození Páně, stav reliéfu s vyznačením poruch kamene. Zpracovali: Petr Rajman a studenti FR UPCE, 2016.

Legenda: červená linka – velké lasy; černá linka – zarostlé praskliny; modrá linka – nezarostlé praskliny; zelené šrafování – krusty; modré šrafování – erodovaný povrch; žluté šrafování – pískovatinový povrch; tmavě červené čerchované šrafování – stopy po nástrojích; oranžové šrafování – chybějící části od prasklin; červené šrafování – mechanické poškození.

bezpečných postupů. Slovo „bezpečných“ je zde třeba na základě dosavadních zkušeností zdůraznit; zvolené postupy by se nikdy neměly stát dogmatem, ale měly by být modifikovány dle výsledku vyhodnocení provedených prací nebo i podle novějších zkušeností z konzervačních prací na památce UNESCO ve švédském Tanumu⁴⁷ – podle dosavadních zkušeností by měly být postřiky etanolem opakovány třikrát po třech týdnech a zvláštní pozornost by bylo nutné věnovat dočišťování a ošetření prasklin a las. Dále bude třeba za asistence restaurátora provést úpravy horní plochy bloků reliéfů, tedy odklizení zeminy, vyjmutí ocelových pahýlů kotvení a vyčištění stružky, což přispěje nejen k ochraně díla, ale i k odstranění možných příčin vzniku závad. Práce by měly být spojeny se zhotovením horizontální izolace na horní ploše skály reliéfu, která by omezila pronikání srážkové vody. V neposlední řadě bude třeba připravit restaurátorské a konzervační práce směřující k zajištění a záchraně ohrožených tvarů, kde otevřené lasy a praskliny ohrožují stabilitu a tím i celistvost díla.

2. Fyzické ošetření hmotné podstaty je nicméně jen jednou rovinou péče o umělecké památky. Zásadní je také způsob, jak s areálem nakládáme, jaké má využití, protože právě to zásadně určuje náš vztah k památce. Doporučujeme proto v první řadě zadat zpracování komplexního projektu na využití areálu a péči o něj. V tomto kontextu také považujeme za důležité provést přednostně úpravy terénu v okolí soch, které by sledovaly dva základní požadavky – jednak zlepšit odvody vody a tím omezit zavlhčování kamene a potlačit vznik mokřin, jednak zklidnit rozrýpané pochozí plochy, které jsou až příliš poznamenány dřívějšími zásahy do terénu. Zklidněním pochozích ploch totiž vzniknou příznivější podmínky pro plnohodnotné vnímání

■ Poznámky

⁴⁷ Zohlednit je možné i výzkum na jiných lokalitách, viz např. Andrew Thorn, Preliminary screening of lithium silicate for the consolidation and grouting of the Te Ana a Maru site, New Zealand, in: Janet Bridgland (ed.), *ICOM-CC 17th Triennial Conference Preprints, Melbourne, 15–19 September 2014*, Paris 2014.

Obr. 8. Nový les u Žirče, Braunův „Betlém“, Příjezd Tří králů, orientační vyznačení typů vegetace. Zpracoval: Josef Halda, František Novotný, 2016.

Legenda: světle modrá – lišejníky *Lepraria membranacea*, *Cladonia coniocraea*, *C. digitata*, *fimbriata* a *Baeomyces rufus*; červená – řasa *Trentepohlia aurea*; zelená – mechy *Brachythecium velutinum*, *Bryum capillare* a *Plagiobhila porelloides*; tmavě modrá – lišejník *Cystocoleus ebeneus*; žlutá – chráněné převisy a záhyby v reliéfu, lišejník *Psilolechia lucida*, *Pellia neesiana*, *Scapania nemorea*.

díla. Považujeme dále za samozřejmé, že součástí komplexního projektu budou i úpravy vegetace, osazení stromů atd. Dle možností pak lze uvažovat o propojení atraktivních lokalit Kuksu a Dvora Králové promyšleným systémem cest vedoucích v přírodním prostředí lesa a údolí řeky. V případě realizace propojení Nového lesa se sousedními lokalitami doporučujeme v oblasti Nového lesa oddělit komunikace určené pro pohyb osob v rámci turistického provozu od komunikací pro pěší, které by byly určeny výhradně k tomu, aby propojovaly klidová místa okolo významných děl – ta budou vytvářet příznivé prostředí pro zamyšlení a vnímání uměleckých děl, přírody a skal.

3. Aby měla péče o Braunův „Betlém“ skutečný smysl, nesmí se zastavit u jednorázové akce. Měla by mít dlouhodobý, kontinuální charakter a vycházet z podrobně zpracovaného projektu, jehož naplňování bude pod průběžným dohledem průzkumníků. Z tohoto hlediska je možné vyslovit několik doporučení. V první řadě bude třeba ve spolupráci s organizacemi památkové péče vytvořit systém konzultací a oponentur připravovaných prací. Zejména ve spolupráci s orgány památkové péče pak bude v návaznosti na tento systém třeba provádět průběžné vyhodnocení provedených prací a dle vyhodnocení výsledků připravovat modifikace užívaných technik a technologií. Aby měla tato vyhodnocení svou relevanci, musejí mít zpracovanou metodiku – bude například nutné vypracovat protokol zaměřený na standardizaci pravidelného monitoringu stavu kamene, stavu materiálu v okolí las, výskytu zvlhčení, proměn vegetace na předem vybraných typických místech. Aby byl projekt postaven na skutečně odborně solidních základech, mělo by se v souladu s přípravnými pracemi pokračovat ve vědeckých výzkumech aktuálních problémů: ověřit mělkými vrty hydrogeologickou situaci a prozkoumat možnosti regulace vodního režimu, která by přispěla k snížení vlhkosti kamenných děl; prozkoumat systém puklin a možnosti odvedení vody z oblasti reliéfu drenážemi; řešit možnosti přechodného, opakovaně použitelného zastřešení děl, které by vhodně doplňovalo konzervační práce (demontovatelnými, lehkými zastřešeními by bylo možné chránit díla v kli-

8

maticky exponovaných měsících listopadu až březnu); ověřit důsledky a rozsah působení zvýšeného obsahu vápenných materiálů v křemitém pískovci a v neposlední řadě také ověřit možnosti stabilizace narušených povrchů žluté odrůdy kamene.

Poslední skupina doporučení, která bychom rádi vznesli, je organizačního charakteru. Přestože je to, jak doufáme, zcela nasnadě, chceme zdůraznit, že v první řadě je nutné zajistit pravidelnou preventivní konzervační péči o díla a jejich bezprostřední okolí. Při tomto úkolu je možné využít osvědčených kapacit Fakulty restaurování UPR na monitorování stavu děl a na každoroční sanační konzervační práce, které budou prováděny dle ověřených postupů. Pro zajištění a usnadnění realizace prací považujeme za nutné, vzhledem k významu památky, podpořit, případně i ustavit subjekt, který by byl schopen garantovat po ekonomické, politické i společenské stránce nejen podporu, ale i praktickou realizaci prací v areálu Nového lesa i okolí.

Připomenutí závěrem

Po smrti F. A. Šporka, zániku lázní a změně vlastnictví a ekonomických a společenských podmínek toto místo s duchovním posláním ztratilo opodstatnění a upadalo. V dalším období areál vynikl jako místo těžby kamene pro bu-

dování vojenské pevnosti v Josefově. Při jedné historické příležitosti se uplatnil také jako výhodné postavení pro dělostřelecké baterie. Okolo roku 1900 začalo období, ve kterém byly areál i sochy vnímány a hodnoceny jako památka, která je dokladem a součástí minulosti a identity národa. Pro areál a celý soubor soch se vžil souhrnný název „Betlém“, přestože jeho součástí se stali dva kdysi prostopášníci a později napravení poustevníci. I změna pojmenování reliéfu Narození Páně na Klanění pastýřů signalizuje změnu ve vnímání a poslání areálu z oblasti kulturní do oblasti kulturně památkové. Jako památka byla díla ceněna nejen pro své hodnoty umělecké, ale i hodnoty dokumentační a vzdělávací. Stala se i předmětem vědeckého poznání. Dnes, v době virtuálních světů, vynikají ze struktury souboru hodnot kromě nadčasové a univerzální, umělecké hodnoty nově i další, aktuální hodnoty, kterými nás sochy v Novém lese oslovují a které nám mohou připomenout Šporkovo a Braunovo okouzlení přírodou a kamenem. Materiálem, který nám přes úskalí času uchoval díla jako připomínky mýtů a ideálů i díla nesoucí stopy svých tvůrců.

Je naším úkolem, a to zejména nás, odborníků v oboru památkové péče a restaurování, aby tyto hodnoty byly zachovány v celém svém bohatství i pro budoucnost.